

Et Bidrag til Jyllands Forsvarshistorie

Historie/Jyske Samlinger, Bind 4. række, 4 (1924)

Link til pdf:

http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/ho/ho_4rk_0004-PDF/ho_4rk_0004_76356.pdf

Link til webside:

<http://tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=76356>

pdf genereret den : 28/5-2008

Et Bidrag til Jyllands Forsvarshistorie

Af C. Klitgaard.

Den Medfart, der i det 17. Aarhundredes første Halvdel to Gange var blevet Jylland til Del, nemlig de kejserlige Troppers Okkupation 1627—1629 og Svenskernes Besættelse af Landsdelen 1643—1645, maatte naturligt hos Regeringen fremkalde Overvejelser angaaende, hvad der kunde gøres for i paakommende Ufredstid at yde Halvøen bedre Beskyttelse, end Fæstningerne *Glückstadt* og *Krempe* formaaede.

Allerede Erfaringerne fra „Kejserkrigen“ havde bevirket, at der i 1630erne blev anlagt det betydelige Fæstningsværk *Christianspris* ved Kielerfjord, og der var ligeledes Planer fremme om Anlæg af en Fæstning ved Udløbet af Koldingfjord, først ved *Hovens Odde* og derefter noget vest for *Skærbæk*, og det var Hensigten at flytte Koldingborgerne til en saadan ny By; men disse Planer blev dog atter opgivet, og der blev da 1638 anlagt en befæstet Stilling paa *Lynsodde* (ved Snoghøj) — en Begyndelse til et større Anlæg.

Men Kongen blev atter ombestemt, og 1639 havde han vendt sine Tanker i en anden Retning, idet han var kommet til den Anskuelse, at en Fæstning ligeoverfor Middelfart intet var „bevendt, thi en Fjende kunde gaa den forbi eller og holde den blokeret med

faa Tropper og ruinere det ganske Land; det samme er hos Kolding at eragte, hvis Situation derforuden ingen Defension at gøre tillader, hvorfor Vi eragte [et Mellemrum som til et Tostavelsesnavn] des bekvemmeligere dertil, dog at det holdes hel hemmelig¹⁾.

Stedet, som Christian 4. nu havde kastet sine Øjne paa, er altsaa ikke angivet i Kancelliregistranten, og da Sagen ikke omtales oftere, kan der næppe faas positive Oplysninger herom; det kan være R e n d s b o r g, hvis Befæstning Ingeniøren Axel Urup 1640 arbejdede paa en Model til, men det er sandsynligere B a l l u m paa Sønderjyllands Vestkyst, hvor der før Krigen 1643 blev paabegyndt et Fæstningsanlæg. At Kongen fandt dette Sted langt mere belejligt for Formaalet end Lyngsodde, fremgaar af, at han nu skriver: „de Godtfolk, der havde for at befæste Snoghøj, de havde ikke set Landkortet godt igennem, men alene holdt fynsk Grød og Skælfisk i stor Estime . . .“²⁾

Skansen ved Snoghøj, som ogsaa kaldtes „Jyl-landsby“, blev dog ikke helt opgivet, og endnu 1640 arbejdedes der paa denne befæstede Lejrs Forbedring; der lagdes om Sommeren nogle Fodfolkskompagnier i Lejr her, og der anskaffedes en Galge, en Træhest og flere Strafferedskaber til Militærets Brug. I Følge Arkivar Rockstrøhs Undersøgelser bestod den forskansede Lejr her af en Jordvold tværs over Lyngsodde, 4—5000 Alen lang og uden vaad Grav, samt to Skanser, af hvilke den mindste laa dér, hvor Jordvolden endte ved Sønderstrand, og den største iso-

1) Jydske Tegnelser 5. Aug. 1639 jfr. K. C. Rockstrøh i „Jydske Saml.“ 3. IV. 290 ff.

2) Jfr. Rockstrøh a. St. 297.

leret ved Sønderstranden omtrent syd for Sønderkovgaard. Mellem disse Skanser stødte den daværende Koldingvej til Beltet.

Da Torstenson 1643 faldt ind i Jylland, kunde Snoghøjlejren, af hvilken der endnu fandtes Rester 1667¹⁾, ikke holdes, og Anders Bille rømmede den da efter 3 Dages Forsvar og trak sig over paa Fyn, hvorefter Stillingen blev udbedret af Svenskerne, der tillige opkastede en Skanse paa *Bersodde* (Begyndelsen til Fredericia), hvilken til Adskillelse fra Skanseanlægget paa Lyngsodde (den gamle Skanse) blev kaldt den nye Skanse eller Fjendens Skanse; men 5. Maj 1644 lykkedes det Anders Bille at gøre Landgang her og indtage baade Lyngsodde og Bersodde Skanserne, hvorefter han demolerede den førstnævnte og kraftigt tog fat paa at forbedre den af Svenskerne anlagte Bersoddeskanse, hvad der navnlig gik ud over Borgerne i Vejle, der maatte yde baade Fæstningsarbejde og Proviant til Fæstningens Besætning.²⁾

Endnu inden den tunge Fred var sluttet i Brømsebro 15. Aug. 1645, blev der taget fat paa at genrejse Riget, og ved kgl. Brev af 11. Aug. 1645 blev den i 1638 oprettede Landkommissærinstitution yderligere udviklet, og den fik til Opgave at fremkomme med Forslag om, hvad der kunde ophjælpe Riget efter Krigen, og om Militærvæsenets Omordning, ligesom der 7.—8. Okt. 1645 udnævntes Kommissarier til at undersøge de jydskes Læns økonomiske Tilstande efter Svenskens Undvigelse.³⁾

¹⁾ Adler i Efterretn. om Ribe. Program Ribe 1838. S. 77. Jfr. Hugo Matthiessen: Fredericia S. 263. Anm. 12.

²⁾ Worsaae i Hist. Tidsskr. II. 212 f.

³⁾ Kommissionsakter vedrørende Lænenes Tilstand i Jylland 1645 (Rigsarkivet).

Vedrørende Landkommissariernes Arbejder skal vi her nævne, at 5. April 1646 opfordrede Marsken paa Rigsraadets Vegne Kommissarierne til at udtale sig om, hvorledes Landet kunde sikres med Militær, Fæstninger og andet, og 16. April s. A. afgav Kommissarierne — der bestod af Peder Lange til Kærgaard, Erik Juel til Hundsbæk, Falk Gøye til Hvidkilde, Manderup Due til Halkær, Christen Skeel til Fussinge, Henrik Rantzau til Schøneweide, Gunde Rosenkrantz til Allerup, Lavrids Ulfeld til Harridslev, Joakim Gersdorff til Turebyholm og Erik Rosenkrantz til Rosenholm — en udførlig Betænkning, hvori det hedder¹⁾:

„Efterdi Jylland, formedelst det paa alle Sider er ganske blot, nu paa en kort Tid tvende Gange af de Kejserslige og nu de Svenske er fast ganske devasteret²⁾, udplyndret og ilde medhandlet, efterdi enhver Armé til Lands ubehindret kan der indgaa, naar den vil, da synes raadeligst og højst fornøden, det snarest og første muligt ske kan, det med gode Fæstninger at forsyne, anseendes, at det med haarde Naboer er fast omringet som Tyskland, Hollændere og Svensken, af hvilke vi lidet Gavn, men stor Skade og Fordærv bekommet haver, saa den derfor, efter alle vores Betænkende, snarest og bedst Forsikring behøves, eftersom naar en Part af den største af Legemet lider ilde, føle det og billigen alle andre Lemmer.“

Der foreslaas derfor med forderligste paa to Steder i Jylland anlagt Fæstninger.

Kongen havde før Svenskekrigen ved Ballum op

¹⁾ Erslev: Aktstykker til Rigsraadets og Stændernes Historie III. 227 ff.

²⁾ ødelagt.

til Lister Dyb udset en Plads til Anlæg af en Fæstning og Handelsstad og havde dertil ladet føre en Del Tømmer og andet til Sluser og Diger; men ved Svenskens Indfald var Planen blevet forhindret i sin Udførelse, og Kommissionen, der anerkendte dens Betydning, gav nu sin Tilslutning til, at Sagen paany toges op.

„Men efterdi saadant paa det Sted ikke uden stor og langsommelig Møje og Besværing med Diger og anden vidtløftigt Arbejde kan fortstilles, synes os mest fornødent, Provinserne til større og fornøden Forsikring, en Real-Fæstning og By tvært fra Fyn at henlægge, hvor det efter vores forrige Mening raadeligst og bekvemmeligst kan befindes, tvært imod et andet, som paa hin Side Sundet i Fyn skulde og oprettes, hvorved det ene Land det andet sekunderer med al Nødtørft, som Folk, Proviant, Muniton og andet mere, og saa det ene det andet korrespondere og forsvare kunde.“

For at denne nye By bedre kunde trives, skulde den da have gode Privilegier og 20 eller flere Aars Frihed for al Tynge.

„Og efterdi Landet med disse mange smaa Købstæder mere er besværet end forbedret, de og er en fjendtlig Armé til Ophold tjenligere end Landet gavnligt, da synes os Vejle By ikke ubekvemmelig der ind at kunne flyttes; ihvo der ikke lystede, kunde dér ved deres Avling forblive og deres Ejendom som andre Selvejere nyde og bruge. Thi endog det vel mange Godtfolk vilde falde besværligt fra deres Fødested og Ejendomme at flytte, saa skal dog i saadan pertuberet¹⁾ Tilstand Landers og Rigers Konservation og Velfærd mere end privat

1) forstyrret.

Nytte og Fordel agtes og anses; — hvis (o: hvad) enhver Ejendom udi Vejle kunde miste, kunde han dem derfor paa et andet Sted af den Ejendom ske Skat og Vederlag, saa Hans Majestæt og Kronen ingen Skade og Afkortning skulde ske. De andre smaa Landsbyers Ejendom saavel som Hønborg Ladegaards Mark kunde og did henlægges, eftersom de ikke langt derfra er beliggende, og dennem Satisfaktion af Vejle Ejendomme, om de did heller lystede at flytte, igen gives.

I lige Maade, efterdi Korrespondens med Norges Rige, hvorpaa begge disse Kroner højeste Magt paa ligger, formedelst Svensken Halland er mægtig, os nu til Lands ganske er fratagen, til Vands skal man og fra Sjælland de Svenskes indehavende Fæstninger og Havne forbi, hvorfor os højst fornøden og raadeligt synes en bekvem Plads i Jylland paa forskrevne Maade og Manér at opsøge, hvorfra man paa saare kort Tid, fast lige over fra Marstrand og ellers alle Vegne i Norge, kan ubehindret løbe og negociere, hvilket vi bekvemmeligt finde at være dér, som H a l s og M o e¹⁾ nu ligge paa begge Sider dér, som Limfjorden udi Havet udløber, hvilken Hans Majestæt sig og naadigst tilforn haver ladet bifalde. Der findes en synderlig og sikker Havn fast for alle Slags Skibe i ganske Thy, Mors, Vendsyssel, saa og det faste Land paa begge Sider Limfjord kan derved for al fjendtlig Pressurer, Kontributioner og Overlast forsvares og defenderes. Deraf kan Søen, baade den østre og vestre, holdes for Fribyttere ren, om nogen der infestere²⁾ ville.

1) o: Mov.

2) angribe, forurolige.

Til denne By at gøre bebygget og bringe paa Fode tvivle vi ikke, Hans kgl. Majestæt jo og i lige Maade med naadigste gode Privilegier baade for Fremmede og Indfødte samt og tyve Aars eller og flere Friheder vilde benaade. Borgerne udi Hjørning, som ligger midt udi det faste Land og haver ingen Handel til Søs¹⁾, saavel som og de udi Sæby, hvis Havn er ganske med Sand opfyldt og fordærvet, kunde did forflyttes, og Bønderne udi forskrevne tvende Byer igen derhen, og paa begge Sider faa godt Vederlag for hverandres Ejendom, saa at Hans Majestæt og Kronen intet af den aarlige Indkomst kunde afgaa. Paa begge disse Fæstninger synes os tillige paa én Tid, hvilket og endelig vilde ske, at skulle arbejdes og det ved det Landfolk, vi udi vores forrige Forslag angivet haver²⁾, som tillige ved Arbejdet paa ledige Dage og Tider ekserceres kunde, Bonden til ingen Besværing og Bekostning, saavel som og det Folk, Adelen i forrige Aars Møde af deres Jordegods at holde paa Arbejdet godvillig sig erbødet og samtykt haver³⁾, samt og hvad Folk af Kronens og Gejstlighedens at fremskikke tilforn begæret er. Men førend derpaa for Alvor kan begyndes, skulde nu straks hos hver Sted et Hus til Magasin opbygges, item Huse til Tømmermænd, Smede, Bryggers, Bagere samt og til Soldater og Arbejdsfolk, paa det dersom nogen did vilde flytte og sig nedersætte, han da af saadanne Folk ikke udi deres Huse skulle incommoderes⁴⁾.

1) De handlede dog da meget paa Norge med Ud- og Indskibning ved Fureby, Skallerup Strand, Tornby Strand og Kjul.

2) Forslag af 25. Aug. 1645 om Indretning af en Landmilitis.

3) Paa Stændermødet 20. Aug. 1645 tilbød Adelen at stille 1 Karl til Fæstningsarbejde af hver 200 Tdr. Hk.

4) besværes.

Og eftersom alle saadanne Huse ikkun behøves at være af klejn Tømmer og ringe Bygning, begæres fordi underdanigst, Hans Majestæt os dertil Tømmer af næste omliggende Kronens Skove vilde naadigst forunde, hvilket igen paa Kronens Grund, hende til Gavn, skal opsættes. Og efterdi en Teglovn eller flere, som Fornødenheden og Arbejdets Hast kunde udkræve, endelig synes fornøden, er vi og underdanigst begærendes, at dersom belejlige Pladser paa de Egner paa Hans Majestæts og Kronens Grund fandtes, hvor Ler og Ildebrand kunde være, Hans Majestæt os da det naadigst vilde til at bruge bevilge, paa det at Pengene skulde ikke gaa ud af Riget for de Varer, her i Landet for ringe Værd og Umage haves kan.“

Deller (o: Brædder, Planker), Lægter og Bjælker foreslaas hidbragt fra Lænene i Norge; Skovle, Spader og andet smedet Værktøj skulde enhver medgive sine Bønder.

„Og efterdi ikke en ringe Tal Folk til saadant stort vidtløftigt Arbejde udkræves, kunde man vel ved dette Middel bringe et stort Antal tilveje af det Slags Folk udi Jylland og Skaane, som fast værre Straf fortjent haver, nemlig, at eftersom der findes mange udi Landet, som sig godvilligen udi Fjendens Tjeneste udi forleden Fejdetid havde begivet, hannem til alt Ondt gjort Anledning, end selv været med at plyndre og røve, stolendes paa den Naade, dem efter forrige kejserlige Krig vederfores, da derfor den ganske Posteritet¹⁾ til Amindelse og Eftersyn burde Eksempler paa saadanne at statueres, andre derved kunde spejle sig og udi ulykkelige Tilfalde saadant at bedrive have en Afsky; begæres fordi (o: derfor), at saadanne beryg-

¹⁾ Efterslægt.

tede og navnkundige Landsforrædere maatte paa-gribes og anholdes og efter lovlig Dom til Arbejdet paa 2 eller 3 Aarstider henføres, eftersom Forseelsen befindes kan, hvilke, om med Penge deres Forseelse efter Dommerens Kendelse til Landkisten ikke ville afstille. Men paa det saadanne ikke Arbejdet skulle forløbe, sig forstikke og fordølge, da saadanne notori Forrædere Haar og Skæg at maatte afrages, at hvor saadan en findes maa antastes og paa Arbejdet henføres, sin tilbørlige Straf at udstaa. Dersom saadan en Forbryder eller den, som fra Arbejdet bortløben er, paa noget af Adelens Gods kan findes, det da den samme Adelsperson at tilkendegives, samme Person at lade anholde, ombedes og efter forudgaaende lovlig Dom den fra sig til Landkommissariernes Fuldmægtige leveres . . .“. Slutningen af Betynkningen er ogsaa en Anbefaling af en Dobbeltfæstning ved Medelfartsund.

Men Hensyn til Oprettelse af de foreslaaede Fæstninger resolverede Kongen 31. Maj 1646: „Da efterdi de Pladser i Jylland er ny Steder, som hidtil ikke haver været bebyggede,“ skal Rigens Marsk sammen med Landkommissarierne, Ingeniøren Axel Urup og nogle af Adelen dér tage Stederne i Øjesyn og derefter erklære sig om Forslaget; hvor der kunde formodes at blive nogen Trafik, vilde Kongen da forsyne Stederne med fornøden Privilegier og Friheder.

Den af Kongen ønskede Besigtigelse af „Pladserne“ maa have ført til et tilfredsstillende Resultat, thi 1647 var Befæstningsarbejderne i fuld Gang baade ved Bersodde og Hals,¹⁾ men Aaret efter døde jo Christian

¹⁾ Hübertz: Aktstykker vedk. Aarhus II. 118.

4., og først i Frederik 3.s Tid kom der mere Fart i Foretagendet, navnlig ved Bersodde, der nu fik Navn Frederiksodde¹⁾, og for den her paa-tænkte By gaves der 5. Decbr. 1650 en Række Privilegier, bl. a. 50 Aars Frihed for Skat, Told m. v. Byens Navn blev 22. April 1664 forandret til Fredericia.

Svarende til Fæstningen her skulde der jo paa Fynsiden lægges en lignende befæstet By, og den skulde bære Navn Sofieodde efter Dronningen. I 1650erne arbejdedes der ogsaa ved Strib en Del med Sagen; der lavedes Volde og Grave over Odden efter at Skoven der var hugget, men saa blev Arbejdet „krebsgængig“, og der kom Pengemangel, saa det helt gik i Staa for ikke senere at blive genoptaget²⁾.

Vender vi Blikket mod Nord, ser vi, at der allerede paa Kejserkrigens Tid var et Fæstningsanlæg ved Hals; det kunde efter Jahn³⁾ se ud, som om de flygtende kongelige Tropper, der her blev overvundne af Oberst Schärffenberg, efter at Conrad Nelle havde kapituleret med Hovedstyrken ved Nørretranders, havde støttet sig til en Forskansning her, men det er vist tvivlsomt; derimod vides det, at de Kejserlige sikrede deres Stillinger heroppe mod Landgangsforsøg ved at opføre Skanser eller Redouter, saaledes ved Elling, Sæby, Vorsaa og Hals, ligesom de befæstede Bakkerne ved Nørre Sundby og Aalborg⁴⁾, og under Kejserkrigen spillede Hals Skanse en vis Rolle i

1) Se Hugo Matthiessen: Fredericia S. 6 ff.

2) a. St. S. 8.

3) Chr. 4.s Krigshist. II S. 336.

4) Se I. Krebs: Aus dem Leben Melchiors v. Hatzfeldt (Breslau 1910). Om disse Forh. har kgl. Fuldm. Chr. Petresch Christensen ogsaa samlet en Mængde Oplysninger i Artiklen „Fra Kejserens Tid“ (Aalborg Amts hist. Aarbog I. 55 ff.).

Fjendens Hænder, bl. a. fordi der kom Rygter op om, at Vendelboerne med Lars Dyrskjøt som Fører pønsede paa at overrumple den.

I Krigen 1643—45 hører vi intet til denne Skanse, men i „Danske Atlas“ V. S. 256 fortælles, at Christian 4. i Aaret 1647 begyndte at anlægge en Skanse ved Hals tæt vesten for den gamle Skanse, og det stemmer jo med det ovenfor anførte. 1. Juli 1653 fik Befalingsmanden paa Aalborghus, Erik Juel, forskellige Ordre angaaende Fæstningsarbejderne paa begge Sider af Fjorden, og 4. Juli s. A. fik Lænsmanden paa Mariager Kloster, Christian Friis, tilsvarende Ordre, medens Marsken Anders Bille 13. Aug. s. A. fik Befaling til at udnævne en Ingeniør, der skulde afstikke Skanserne ved Hals og Mov, samt angaaende Skansernes Bemanding¹). Der arbejdedes nu med stor Kraft, og i Foraaret 1654 var Skansen ved Hals antagelig færdig i det væsentlige; da blev der udstedt Forbud mod, at Folkene i Hals og Skovshoved lod deres Svin og Fæ komme paa Skansens Terræn. Af et Tingsvidne fra 12. Maj 1654 ses, at der var blevet hugget Brænde i Hals Skove til Skanssemesterens, Kaptajnens og Konstablens Brug.

Men det var jo ogsaa Hensigten at anlægge en Handelsstad ved Hals som ved Frederiksodde, og i det Øjemed blev Toldklareringen for Ind- og Udgaende henlagt fra Aalborg til Hals ved Brev af 4. Septbr. 1655, i hvilket Lænsmanden fik Befaling til her at opføre Pakhuse, Vejerbod og Skibsbro m. v., og vilde nogen Privatmand bygge Pakhuse eller Kornhuse, skulde det være tilladt. 22. og 29. December udgik atter kgl. Breve vedrørende Oprettelsen af dette Told-

¹) D. H. Wulff: „Jydske Saml.“ 8. S. 257 ff.

sted, og Bønderne i Vendsyssel og Østhimmerland blev beordrede til at være behjælpelige med „den Plads ved Hals“ at forfærdige og gøre bekvem. Angaaende Toldens Erlæggelse udgik Breve 25. Aug. 1656, og 25.—26. Aug. s. A. udgik ligeledes en Del Breve angaaende Anlæg af Havn og By her.

Og for at gøre Skridtet fuldt blev der 25. Aug. 1656 udfærdiget Privilegier for den nye By og Fæstning Hals i Limfjorden i Jylland. Den kongelige Plakat herom blev ogsaa trykt paa hollandsk, vel for at lokke fremmede Handlende hertil, og der lovedes Beboerne her alle de Friheder og Privilegier, som Borgerne i Aalborg havde, samt 20 Aars Skattefrihed m. m.¹⁾ 4. Oktober 1656 blev der beordret Ingeniører fra Frederiksodde og Fyn til at udstikke Halspladsen med Gader og Kanal saaledes, at der ikke vilde være noget til Hinder for senere at lade hele Byen befæste, og 14. Maj 1657 fik Landkommissæren Manderup Due til Halkjær Befaling til at paase, at det Anlæg, som var begyndt ved Hals, blev besat og vedligeholdt; — men saa kom den 2. Svenskekrig, i hvilken Skansen var et omstridt Æble, der snart var i Danskens, snart i Fjendens Vold²⁾, og efter Krigen kom den store Nedgangsperiode. Købstaden Hals kom kun til at eksistere paa Papiret, og Skansen blev ligesom Skansen her ved Møv nærmest kun en „Seværdighed“, selv om de i Krigen 1807—14 endnu anvendtes til Limfjordens Beskyttelse. Det blev Fæstningsanlægene ved Fladstrand, der blev Limfjordsskansernes Afløsere. Men hvad der bevirkede, at Borgerne i Vejle, Hjøring og Sæby slap for at blive „forflyttede“, — derom tier Historien.

1) a. St. 263.

2) C. K. Rockstroh: Hist. Tidsskr. 7. III. 118 ff. og Tyge Sjøgaard: Hist. Tidsskr. 8. III. 91 ff.